

مهر بایسنغر تیموری و کتابت‌های مسعود بن منصور بن احمد متطبب

علی صفری آق‌قلعه

کارگاه یکی از مهم‌ترین و نفیس‌ترین نمونه‌های بازمانده دوره اسلامی است. شماری از نسخه‌های این کارگاه اکنون برای ما شناخته شده است اما باید توجه داشت که در کتابخانه‌های تیموریان صرفاً کتاب‌های تولیدشده با حمایت خودشان نگهداری نمی‌شد بلکه دیگر نسخه‌ها نیز در این کتابخانه‌ها موجود بوده است؛ چنان که دست کم دو نمونه از نسخه‌های دارای مهر کتابخانه شاهرخ مربوط به سده‌های پیش از او بوده است.^۱ بنابراین برای شناسایی نسخه‌های کتابخانه بایسنغر صرفاً نباید در نسخه‌های کارگاه نسخه‌پردازی او به جست‌وجو پرداخت.

چندی پیش نویسنده این سطرها به تصویری از مجموعه ۱۷۶۲ کتابخانه ایاصوفیا دست یافت که در صفحه بیاض پشت انجامه آن مهر بایسنغر درج شده است (مشخصات نسخه یاد خواهد شد). تصویر مهر را در «شکل ۱» می‌بینیم که چنین خوانده می‌شود:

الواثق بالغفور بایسنغر بن شاهرخ [بن] امیر تیمور

شکل (۱)

نویسنده این سطرها چندی پیش در مقاله‌ای با نام «احوال و آثار سیمی نیشابوری و مهر کتابخانه شاهرخ تیموری» (در: گزارش میراث، پیاپی ۴۱ [مهر و آبان ۱۳۸۹]، صص ۱۳ - ۱۸) به شناساندن دو نسخه پرداخت که در آنها مهر کتابخانه شاهرخ فرزند تیمور گورکانی درج شده است. اندکی پس از آن مقاله‌ای با عنوان «مهر کتابخانه شاهرخ تیموری» از جناب آقای رسول جعفریان منتشر شد (در: نامه بهارستان، پیاپی ۱۷ [فروردین ۱۳۹۰]، صص ۲۲۵ - ۲۲۸) که در آن به شناسایی دو نسخه دارای همین مهر پرداخته شده بود که یکی از آنها میان دو مقاله مشترک بود. همچنین در ذیل مقاله ایشان یادداشتی به درخواست مجله توسط فرانسیس ریشار نگاشته و افزوده شده بود که در آن نیز به شماری از نسخه‌های مهمور به این مهر اشاره شده است. پس از آن نویسنده این سطرها به این مهر در نسخه انیس الناس اثر شجاع (دستنویس ۹۵۱۸ کتابخانه مجلس، بی تا [سده نهم]، گ ۱۳۰ ر) نیز برخورد کرد. با این آگاهی‌ها شماری از نسخه‌های دارای مهر کتابخانه شاهرخ شناخته شده که باید با جست‌وجوهای بیشتر به شناسایی نسخه‌های دیگر آن کتابخانه و تهیه فهرستی از آن پرداخت.

اما جز آن کتابخانه، کتابخانه دیگری در همان زمان در شهر هرات فراهم آمد که مربوط به فرزند شاهرخ یعنی بایسنغر تیموری (زندگی: ۸۰۲ - ۸۳۷ ق) بود و شواهد نشان می‌دهد که گویا کتابخانه پدر و پسر، دو مجموعه جداگانه بوده است. می‌دانیم که کارگاه نسخه‌پردازی هرات به پشتیبانی بایسنغر اداره می‌شد و نسخه‌های خطی پدیدآمده در این

۱. این موضوع شباهت دارد به نسخه‌های کتابخانه ربع رشیدی که شماری از دستنویس‌های دارای مهری که از آن شناسایی شده مربوط به پیش از روزگار زندگی رشیدالدین فضل‌الله است.
۲. واژه «بن» (ابن) فقط یک بار در مهر کنده‌کاری شده اما در جایگاهی است که می‌توان آن را هم برای «بایسنغر بن شاهرخ» و هم برای «شاهرخ بن امیر تیمور» به شمار آورد.

در خواندن نوشته‌های این مهر باید توجه داشت که نام پدر و نیای بایسنغر از روی احترام بر فراز نام وی حکاکی شده است؛ بویژه که در دوران زندگی بایسنغر پدرش پادشاه بود و بایسنغر تا زمان فرارسیدن مرگ زود هنگامش تنها یک شاهزاده باقی ماند. چنان که می‌بینیم در این مهر به نام کتابخانه اشارتی نشده ولی از آنجا که مهر را بر یک نسخه زده‌اند می‌توان گمان برد که این مهر ویژه کتابخانه بایسنغر بوده است.

جز این، نشانه دیگری بر نسخه هست که تعلق آن را به کتابخانه بایسنغر تأیید می‌کند و آن ترنج پشت نسخه است که در آن نوشته شده:

برسم خزانه السلطان بن السلطان بن السلطان بایسنغر
بهادر بن شاهرخ بن امیر تیمور کورکان ادام الله ظلالم
دولته فی... [ناخوانا]

با توجه به دوره زندگی بایسنغر و این نکته که کتابت نسخه در سال ۷۹۱ ق به پایان رسیده می‌توان گفت که شمس‌یاد شده مربوط به دوره کتابت نسخه نیست و بعدها هنگام پیشکش نسخه به بایسنغر بدان افزوده شده است.

ما عجلتاً به نسخه دیگری که دارای این مهر باشد دست نیافتیم اما چنان که آقای جعفریان در مقاله «مهر کتابخانه شاهرخ تیموری» (ص ۲۲۷) یاد کرده‌اند، عبدالحی حبیبی در کتاب هنر عهد تیموریان و متفرعات آن (ص ۴۱۲) به نسخه‌ای از گلستان سعدی کتابخانه چستریتی (مورخ ۸۳۰ ق، به خط جعفر بایسنغری) اشاره کرده و درباره آن نوشته است:

این نسخه مزین و مصور به کتابخانه بایسنغرمیرزا تعلق داشته و علامت کتابخانه او را دارد.

بدرستی نمی‌توان مقصود حبیبی را از واژه «علامت کتابخانه» دریافت اما شاید بشود گفت که مقصود وی مهر کتابخانه بوده

است.

این یادداشت نگاشته آمد تا هم توجهی به این مهر مبذول شود و نیز اگر دیگران به مهر کتابخانه بایسنغر بر نسخه‌های دیگر دست یافتند به یادکرد آن بپردازند تا آگاهی‌های ما درباره موجودی کتابخانه او نیز رفته‌رفته تکمیل شود. همین‌گونه است نسخه‌های دو فرزند دیگر شاهرخ یعنی الغیبیک^۳ (در سمرقند) و ابراهیم میرزا (در شیراز) که هر کدام جای بررسی جداگانه دارد.

اما نکته دیگری که در این یادداشت بدان خواهیم پرداخت، نسخه‌هایی است که توسط کاتب مجموعه ۱۷۶۲ کتابخانه ایاصوفیا کتابت شده است. این کاتب که مسعود بن منصور بن احمد متطبب نام دارد یکی از خوشنویسان قلم نستعلیق به شیوه شیرازی است. شیوه‌ای که کاربردش از نیمه سده هشتم هجری آغاز شد و نمونه‌های پخته آن در نیمه نخست سده نهم پدید آمد اما از آنجا که نستعلیق شیوه تبریزی از پختگی و زیبایی بیشتری برخوردار بود شیوه شیرازی تا پایان سده نهم رفته‌رفته منسوخ شد.^۴ نستعلیق شیوه شیرازی دارای ویژگی‌هایی از دو قلم نسخ و تعلیق بوده و در واقع ترکیبی از این دو قلم است اما شیوه تبریزی — که پایه نستعلیق ادوار سپسین به شمار می‌آید — کاملاً از هر دو قلم نسخ و تعلیق جدایی دارد. مسعود بن منصور بن احمد متطبب از آغازگران نگارش شیوه شیرازی است اما تا جایی که می‌دانیم تاکنون به وی و آثارش در پژوهش‌های تاریخ خوشنویسی — بویژه کتاب احوال و آثار خوشنویسان زنده‌یاد مهدی بیانی — پرداخته نشده است.

نویسنده این سطرها تاکنون سه نسخه از دستنویس‌های کتابت شده توسط این کاتب را یافته که در اینجا به ترتیب

۳. تا جایی که می‌دانیم الغیبیک به جای پرداختن به هنر نسخه‌پردازی سرگرم کارهای ریاضی و بویژه تشکیل رصدخانه و بستن زیج بوده اما قطعاً او نیز کتابخانه ارزشمندی برای خود تدارک دیده بود و در دستگاه او کتابت نسخه‌هایی به انجام رسیده؛ چنان که دستنویسی از کتاب فیما یتحاج الیه الصانع من اعمال الهندسه (نسخه ۲۷۵۳ کتابخانه ایاصوفیا) به رسم خزانه او نوشته شده است (نک: بوزجانی نامه، ص ۱۳ و تصویر نسخه در صص ۱۱۱ - ۱۸۰). با این حال گمان می‌رود که کتابخانه او دارای مهر نبوده است چرا که نسخه‌ای از ترجمه صورالکواکب به قلم نصیرالدین طوسی به شماره ۲۵۹۵ در کتابخانه ایاصوفیا موجود است که در پشت نسخه آن یادداشت تملکی به قلم الغیبیک بدین قرار دیده می‌شود: «لا جوج خلق الله الیه الغیبیک»؛ اما مهری از الغیبیک بر نسخه دیده نمی‌شود. این نسخه توسط مرحوم عباس اقبال آشتیانی در مقاله‌ای با نام «یک نسخه نفیس به خط خواجه نصیرالدین طوسی با امضاهای سلطان احمد جلایر و الغیبیک» شناسانده شده (نک: مجموعه مقالات عباس اقبال آشتیانی، بخش چهارم، صص ۵۷۳-۵۷۹)؛ و چاپ نسخه‌برگردان آن نیز توسط بنیاد فرهنگ ایران منتشر شده است. همچنین نسخه‌ای از صورالکواکب به شماره ۵۰۳۶ عربی در کتابخانه ملی پاریس نگهداری می‌شود که آن هم دارای یادداشت مالکیت الغیبیک است، اما مهری از وی بر نسخه دیده نمی‌شود. (نک: جلوه‌های هنر پارسی، ص ۷۸).

۴. از نمونه‌های کهن این شیوه دستنویس‌های نسبتاً فراوانی در کتابخانه‌ها موجود است که از میان آنها می‌توان به چند نمونه از یادداشت‌های مندرج در بیاض تاج‌الدین احمد وزیر و همچنین مجموعه ۱۵۸۹ کتابخانه فاضل احمد پاشا و نیمه دوم و جدا شده از آن یعنی مجموعه ۱۴۴۷ کتابخانه حمیدیه اشاره کرد.

تاریخ کتابت بدان‌ها خواهد پرداخت:

۲. شاهنامه فردوسی شماره ۱۵۱۱ خزینه طوقایی سرایی.^۵

۱. جنگ ۲۸۰ چلبی عبدالله افندی، نخستین نسخه‌ای که از این کاتب می‌شناسیم جنگی است به نظم و نثر از آثار گوناگون عربی و فارسی مورخ ۷۶۳ ق در ۱۰۷ برگ که به شماره ۲۸۰ در مجموعه چلبی عبدالله افندی (در: کتابخانه سلیمانیه) نگهداری می‌شود. فیلمی از این جنگ به شماره ۵۰۸ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود که به اختصار در فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (ج ۱، صص ۴۹۳ - ۴۹۴) شناسانده شده است. نسخه‌ای است که آگاهی‌های ارزنده‌ای می‌توان از آن به دست آورد. دوستانم محمد افشین وفایی، پژمان فیروزبخش و ارحام مرادی سرگرم بررسی این جنگ برای چاپ نسخه‌برگردان آن در کتابخانه مجلس هستند. در «شکل ۲» تصویر یکی از صفحات جنگ را می‌بینیم.

شکل (۳)

شکل (۲)

این نسخه مورخ ۷۷۱ ق بوده و ششمین دستنویس تاریخ‌دار شناخته‌شده از شاهنامه فردوسی است؛ اما تا جایی که می‌دانیم در هیچ کدام از تصحیحات شاهنامه مورد استفاده قرار نگرفته است. با آشنایی که نگارنده این سطرها با کاتب این دستنویس در تصحیح تحفة العراقین داشته می‌تواند بگوید که اگر کاتب نسخه مطلوبی از شاهنامه را به دست داشته حتماً نسخه کنونی را باید در تصحیحات بعدی مورد توجه قرار داد چرا که کاتب از دقت خوبی در کتابت برخوردار بوده است. نسخه دارای ۱۲ نگاره است که اگرچه نمی‌توان آنها را از نمونه‌های نفیس نگارگری به شمار آورد اما با توجه به شیوه پرداخت و

5. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğu, p 127.

شکل (۴)

ترکیب‌بندی نگاره‌ها می‌توان گفت که از نخستین نمونه‌های شیوه‌انتراعی و تزئینی مکتب شیراز پیش از تیموریان است. شیوه‌ای که چند دهه پس از آن در کارگاه اسکندر میرزا فرزند عمر شیخ و سپس ابراهیم میرزا فرزند شاهرخ پیشرفت بیشتری حاصل کرد. تصویر یکی از نگاره‌های دستنویس را در «شکل ۳» می‌بینیم.^۶

۳. مجموعه ۱۷۶۲ کتابخانه ایاصوفیا. این مجموعه دارای دو منظومه حدیقه الحقیقه سنائی (مورخ صفر سال ۷۹۱ ق) و تحفة العراقرین خاقانی (مورخ ربیع‌الآخر سال ۷۹۱ ق در شیراز) و همان نسخه است که مهر بایسنقر در آن دیده می‌شود. هر دو اثر مندرج در این مجموعه توسط مسعود بن منصور بن احمد متطبب در شهر شیراز کتابت شده است. برای این که نمونه دیگری از خط این کاتب به نظر خوانندگان برسد، در «شکل ۴» تصویر صفحه آغازین حدیقه الحقیقه مندرج در همین مجموعه را می‌بینیم.

متن تحفة العراقرین در این مجموعه دومین نسخه شناخته شده از اثر به شمار می‌آید و متن حدیقه آن از تحریر مبسوط اثر می‌باشد و تا جایی که نویسنده این سطور بررسی کرده از دیدگاه ترتیب ابیات و بخش‌بندی‌های اثر یکی از منطقی‌ترین نسخه‌های حدیقه به شمار می‌آید.

کتابنامه

- یوزجانی‌نامه، پژوهش و نگارش ابوالقاسم قربانی و محمدعلی شیخان، تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۷۱.
- جلوه‌های هنر پارسی، فرانسیس ریشار، ترجمه ع. روح‌بخشان، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۸۳ خ.
- فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (ج ۱)، محمدتقی دانش‌پژوه، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۸.
- مجموعه مقالات عباس اقبال آشتیانی (بخش چهارم)، گردآوری دکتر سیدمحمد دبیرسیاقی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۸۲.
- مکتب نگارگری شیراز، یعقوب آژند، تهران: انتشارات فرهنگستان هنر، ۱۳۸۷ خ.
- هنر عهد تیموریان و متفرعات آن، عبدالحی حبیبی، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۵ خ.
- *Topkapi Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğu*. Hazırlayan Fehmi Edhem Karatay. İstanbul. Topkapi Sarayı Müzesi. 1961.

ع دو نگاره این دستنویس در کتاب مکتب نگارگری شیراز (صص ۱۴۷ و ۱۴۸) به چاپ رسیده است.

